

Ruti Teitel

AZ ÁTMENET BÜNTETŐ-IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSA*

AZ ÁTMENET DILEMMÁI ÉS A NÜRNBERGI PARADIGMAVÁLTÁS

Minden rendszert váltó társadalom dilemmája, hogy gyökeres normatív változás esetén milyen alapokon nyugszik a jogszolgáltatás.

A nemzetközi büntetőjog világos módszert ajánl arra, hogyan rendezhető a felelősség kérdése egy bűnös rezsim jogrendszere és szabályai alapján. A nemzetközi büntetőjog a nürnbergi pereket uraló háború utáni igazságszolgáltatási móddal analóg. A nürnbergi perekben az igazságtalan erőszak fogalma a háborúskodással, a főbűnnel volt egyenlő, és a perek célja az volt, hogy eljárásokat folytassanak le a legnagyobb háborús bűnösök ellen – olyan bűncselekmények miatt, amelyek mind a háborúval álltak kapcsolatban. A pereket nemzetközi katonai bíróság folytatta le, a legfőbb vádpont pedig az agresszió volt. Az emberiség elleni bűncselekmények, a polgári lakosság elleni kegyetlenkedések is csak abban az esetben képeztek vád tárgyát Nürnbergben, ha a háborúval álltak összefüggésben. Ez, a bíróság által alkalmazott korlátozás határozta meg az állami igazságtalanság történeti szemléletét, hogy tudniillik az elkövető csak külföldi hatalom lehet. Ez a sajnálatos szemlélet hatja át a nürnbergi eljárásokat, és ennek továbbgyűrűzése korlátozza azt, hogy a nürnbergi eljárások az átmenet igazságszolgáltatása számára precedenst jelenthessenek.

A nürnbergi elvek, amelyeket a pereket követően az ENSZ Közgyűlése kérésére fogalmaztak meg, fordulópontot jelentenek az állami bűncselekményekért való egyéni felelősség kérdésében. Először történt ugyanis meg az, hogy a bíróság egyértelműen leszögezte: a nemzetközi jog szerinti kegyetlenkedések az egyén felelősségét vonhatják maguk után: „Bárki, aki a nemzetközi jog szerint bűncselekményt követ el, tetteiért felelősségre vonandó és büntethető.” Azzal, hogy elvetették az „állami cselekmény” és a „feljebbvaló parancsa” által nyújtott, büntethetőséget kizáró okokat, a nürnbergi elvek átütötték a totalitáriánus rezsim alatt elkövetett bűncselekményekért való megosztott felelősség falát.

A tokiói perekben széleskörűen alkalmazták a parancsnoki felelősség elvét. Tomoyuki Yamashita tá-

bornokot felelősségre vonták, elítélték és kivégezték a csapatai által elkövetett kegyetlenségekért – mindezt anélkül, hogy a tábornok bármilyen személyes közreműködését vagy a beosztottai cselekményeiről való tudomását bebizonyították volna. Ennek ellenére az ügyét tárgyaló törvényszékek kimondták, „tudnia kellett volna” arról, hogy parancsnoksága területén megsértették a háború jogát. Az ezt követő, magas rangú német katonák ellen folyó perekben elvetették a Yamashita-sztenderdet, a bíróságok megkövetelték ugyanis, hogy a vádlottnak tudomása és személyes közreműködése legyen a bűncselekménnyel kapcsolatban, vagy legalább nyugodjon bele.

A vietnámi háború világosan megmutatta a parancsnoki felelősség megengedő felfogásának politikai kockázatát. A Mylai-i kegyetlenségekkel kapcsolatos ügyek végül a parancsnoki felelősség elvének megszorításához vezettek. A döntőbírák ugyanis úgy érveltek: lennie kell valamiféle kapcsolatnak a parancsnok ellenőrzési területén történt kegyetlenségek és a parancsnok személyes hibája között. A parancsnoki felelősség elvének e változata szerepel ma a nemzetközi jogi egyezményekben: a különösen nagy veszély elkerülése érdekében tett cselekedet elmulasztásának tiltása.

A nemzetközi humanitárius jog biztosítja a normatív jogi keretet és nyelvezetet a háborúban győztes hatalmak igazságszolgáltatásához. A politikai rezsimnek gonoszítottai ugyanis a háborús jog kategóriáival fogalmazhatók meg. A nürnbergi egyéni felelősség elve tehát igen összetett, figyelembe véve a parancsnoki felelősség elvének fejlődését, és azt, hogy az elv egyszerre jelent egyéni és kollektív felelősséget. Ez tetten érhető abban, ahogyan a nemzetközi törvényszék bizonyos esetekben például az összeesküvés elvére támaszkodik, amely alapján egyének pusztán bizonyos csoporthoz való tartozásuk okán vonhatóak felelősségre.

Nürnberg után a győztesek felelősség-értelmezése alapvetően megváltozott, mivel a nürnbergi elvek az egyéni büntetőjogi felelősséget radikálisan kiterjesztették – azonban a hatalmi hierarchia skálájának mindkét végén hiányzott az egyértelmű végpont. Bár a büntetőeljárásokat kezdetben a legnagyobb hábo-

*Az írás a szerző *Transitional Justice* címmel az Oxford University Press kiadásában idén megjelenő könyvének rövidített második fejezete.

rús bűnösök ellen indították, a nürnbergi alapokmányban semmi sem akadályozta meg azt, hogy kizárólag a náci rendszer felső vezetésének felelősségre vonására szorítkozzanak. Sőt, az alapokmány kifejezett elgondolása az volt, hogy a vezetők felelősségre vonása csak a kezdet, és a jövőben további perekre kerül majd sor. Az egyéni felelősségnek a háború után átalakuló felfogásával kapcsolatban a következő dilemma került felszínre: miközben a Nürnbergben kialakított elvek szélsőségesen kiterjesztették a lehetséges egyéni büntetőjogi felelősséget, nem nyújtottak megoldást arra nézve, hogy a potenciálisan felelősségre vonható személyek közül pontosan ki állítható bíróság elé.

Az egyéni büntetőjogi felelősség kiterjesztése valódi dilemmák elé állítja a győztes rezsimeket, mert dönteniük kell: kik ellen indítsanak büntetőeljárás, és mely bűncselekmények miatt. Az arányosság elve talán az egyetlen létező irányelv. Azok, akik „inkább felelősek a leggonoszabb bűncselekményekért”, prioritást élveznek, kezdve a legmagasabb felelősségi szinten lévők felelősségre vonásával a legádázabb bűncselekmények elkövetése miatt. Mégis, amint azt a későbbiekben kifejtem, az elvi arányosság nem ad igazán választ azokra a kérdésekre, amelyeket az elnyomó hatalom bűncselekményeire a büntetőjogban választ kereső vet fel. Sőt, amint az alábbiakban ismertetett gyakorlat sugallja, a büntetés prioritása nem univerzális eszme, hanem nagyrészt az egyes társadalmak politikai körülményeitől és a normatív váltás mélységétől függ.

A NÜRNBERGI PRECEDENS ALKALMAZÁSA A NEMZETI BÍRÓSÁGOK ELŐTT

Kevés és ritka az olyan győztesek által lefolytatott per, amelynek a háború jogára támaszkodó nemzetközi jog az alapja. A latin-amerikai katonai rendszerből való átmenetek ilyen ritka jelenkori példaként szolgálhatnak. Argentínában a falklandi háború elvesztése eredményezte a hadsereg összeomlását, és tette lehetővé a katonai juntából való átmenetet a demokráciába.

Egy másik jelenkori példa: a szovjet összeomlás után a régióban az átmenetet áthatja a megszállás érzete, akár csak a II. világháborúban elszenvedett vereség után. Ezért van az tehát, hogy Magyarországon és a volt Csehszlovákiában a forradalmak a szovjet és a náci megszállásra való megemlékezéssel kezdődtek. A régió kritikus kérdéseket vetett fel az átmenet igazságszolgáltatásáról: kinek a diktatúrája, kinek az igazságszolgáltatása? A kommunizmus összeomlása után a győztesek igazságszolgáltatásának kulcskérdé-

se az, milyen mértékben lehet az elnyomást a régi, háború utáni paradigmával mérni: az idegen megszálló hatalom paradigmájával. Végül a kérdésfeltevés a nemzeti felelősségről az egyéni felelősség kérdésébe fordult át. Így történhetett, hogy az előző politikai vezetést a szovjet megszállás alatti kollaborálásért vonták felelősségre. A győztesek pereiben a szabadság és elnyomás, az ellenállás és kollaboráció közötti határvonal állandóan változik.

A kritikus fordulópont a volt Csehszlovákiában 1968 volt. A bársonyos forradalom első hullámának pereiben a volt pártvezéreket kollaborálással elkövetett hazaárulás és a prágai tavasz leverése során alkalmazott, hatalommal való visszaélés miatt állították bíróság elé. Négy évvel később, a kommunizmust „jogellenesnek” és „illegitimnek” kimondó új törvény jogi alapot nyújtott további büntetőeljárások számára. A törvény büntetni rendelte az „idegen hatalommal való együttműködést”, mint például az 1968 utáni megszállásban való közreműködést. A kommunista párt központi bizottságának volt titkára, Vasil Bilak ellen hazaárulás miatt folyt eljárás, mivel 1968-ban behívta Csehszlovákiába a Varsói Szerződés tagországainak csapatait. Ezek a büntetőeljárások azonban jórészt a korszak történéseinek vizsgálódására korlátozódtak.

Lengyelországban az ország előző vezetőjének, Wojciech Jaruzelski tábornoknak a felelősségével foglalkozó parlamenti bizottság vizsgálatát az a kérdés uralta, hogy a Szolidaritás-mozgalmat leverő 1981-es szükségállapot bevezetése valójában a szovjet nyomásnak, vagy a szovjetekkel túlságosan együttműködő lengyel vezetésnek volt-e köszönhető? Amennyiben Jaruzelski döntése a szükségállapot bevezetéséről egy külföldi kormánnyal kötött megállapodás eredménye volt, ez lehetővé tette volna, hogy hazaárulás miatt vádat emeljenek ellene. A többi büntetőeljárás a nemzetközi jogi analógiát követve csupán a háborús bűnök vizsgálatára szorítkozott.

Magyarországon a győztesek igazságszolgáltatásának formális alapja a szovjetekkel való kollaborálás, tehát a hazaárulás és különösen az 1956-os forradalom véres leverése volt. A magyar hazaárulási tényállás alkotmányos vizsgálata alapvető kérdéseket vetett fel, mivel a büntetőjoggal kívánták büntetni azt, amit addig az előző rendszer elnézett. Amikor a magyar Alkotmánybíróság az újonnan módosított hazaárulási jogszabályhely visszaható hatályú alkalmazását alkotmányellenesnek találta, a büntethető cselekményeket a háborús bűnökre korlátozó törvény lehetővé tette, hogy a büntetőeljárások a háború utáni perek analógiáját alkalmazva folyjanak tovább. Amikor Romániában a kommunista pártvezetés ellen folytak (egyébként jogállami hiányosságokban szenvedő) perek, az eljárások alapja a nemzetközi jog szerinti há-

borús bűnök voltak. Katonai bíróságok „népirtás” vádjával folytattak eljárást a felső vezetés ellen amiatt, hogy az megpróbálta levérni az 1989-es népfelkelést. Végül csekélyebb súlyú bűncselekményekben találták bűnösnek a vádlottakat. Albániában az átmeneti periódusban „emberiség elleni bűncselekmények” miatt emeltek vádat a volt kommunista vezetők ellen.

A nemzetközi jog vélt előnyei miatt a büntetőjogi felelősség létrehozásában – és különösen a nemzetközi humanitárius jog fejlődésének következtében – a nemzetközi büntetőjog vált a győztesek igazságszolgáltatásának uralkodó megoldásává. Bár ennek előnyei a nemzetközi perek jegyzőkönyveiből egyértelműen nem olvashatók ki, mély normatív ereje kitűnik abból a most kifejlődő felfogásból, hogy az állami üldöztetés túlnő a nemzeti jogon, és nemzetközi jogi felelősséget von maga után. A közös nyelv lehetőséget nyújt a nemzeti határokon átnyúló üldöztetésért való felelősségre vonásra, az üldöztetés azonosítására és felfedezésére. Amikor az állam elmulasztja védelmi kötelezettségét, a nemzetközi emberi jogi közösség első reakciója az állami üldöztetésre az, hogy dokumentálja és nyilvánosságra hozza a súlyos jogsértéseket. Az utóbbi években jelentős lépések történtek annak érdekében, hogy a kegyetlenségeket vizsgáló és az azokat a nyilvánosság elé táró nemzetközi mechanizmusok megerősödjenek. A világméretű felelősségre vonást elsősorban az garantálja, ha az állami üldöztetést felfedik és nyilvánosan elítélik. Tehát a majdani állandó nemzetközi büntetőbíróság szerepe a folyamatos vizsgálódásra és vádemelésre terjed ki. A nürnbergi precedens legfontosabb hagyatéka az, hogy az állami felelősség kérdése immár nincs nemzeti határok közé szorítva, hanem nemzetközi jelentőséget kap.

AZ ÁTMENET IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSA ÉS A NEMZETI JOGREND ÖSSZEHASONLÍTÓ SZEMSZÖGBŐL

A nemzetközi modell vonzereje ellenére a legtöbb átmeneti rezsím megpróbálja általánosságban normalizálni az utódlás folyamatát, ezért válaszait a problémára a meglévő jogrendszer keretein belül adja meg. Így az lesz a kérdés: mennyiben felelős az örökösök igazságszolgáltatása a politikai rendszer változásáért, különösen pedig, hogy hogyan kezelje az átmenet központi dilemmáját, a politikai rendszer változása révén létrejövő normatív váltást. A nemzeti jogban az átmenettel kapcsolatos válaszok aszerint térnek el, hogy mennyire képesek beleilleszkedni a politikai átalakulásba, hiszen az igazságtétel egy fennálló jog-

rendszer keretein belül megy végbe. A nemzeti jog kereteit gyakran a végsőkig feszíti az a törekvés, hogy az elődök felelősségét gonosztetteikért igazolhassák. A kivételes politikai erőszakra adott válaszok próbára teszik a jogbiztonság alapvető jogállami elvét és a jog általános alkalmazását.

A politikai változások hullámain nemzeti perek sokasága követi. A második világháborút követően jelentős erőfeszítések történtek a nemzeti szocialisták és a velük együttműködők felelősségre vonására. A nemzetközi paradigmának a tudományos szakirodalomban uralkodó volta ellenére a nemzeti szocializmusra és az azzal együttműködőkre adott jogi válaszok belső jogi jellegűek voltak. Európában ma is érezhető a háború utáni átmenet hatása a nemzeti jogrendszereken. Németországban a második világháborúval kapcsolatos büntetőeljárások mind a mai napig folytatódnak, az 50-es évektől egészen napjainkig. Franciaországban a 80-as évek végén a Klaus Barbie ellen indult pert más magas rangú francia kollaboránsok (például Paul Touvier és Maurice Papon) ellen indult eljárások követték. Hollandiában is tovább folytak a kollaboránsok elleni büntetőeljárások. A nyolcvanas évek végén Kanadában, illetve Ausztráliában is indultak büntetőperek az ottélő második világháborús kollaboránsok ellen. Az Egyesült Királyságban az 1991. évi háborús bűnökről szóló törvényt azért fogadták el, hogy lehetővé tegyék a szigetországban élő, háborús kollaborálással gyanúsított személyek elleni perek lefolytatását.

A huszadik század második átalakulási hulláma során Dél-Európában a görög és portugál junták pereit szolgáltatnak példát az utódok igazságszolgáltatására. A politikai átalakulás harmadik hullámában Afrika és Latin-Amerika országai (például Argentína) indítottak perket katonai parancsnokok és más katonatisztek ellen. A Közép-afrikai Köztársaságban a despota Jena-Bedel Bokassa császár állt bíróság elé. A szovjet hatalom megszűnése utáni átalakulás során szörványosan Romániában és Bulgáriában indultak perek a felső politikai vezetés ellen, a korábbi Csehszlovákiában még a párt felső- és középvezetői ellen is. Németországban pedig valamennyi szinten indult eljárás, általában a berlini falnál történt gyilkosságokkal kapcsolatban. Jugoszlávia összeomlása konfliktusokat és kegyetlenségeket idézett elő a Balkánon, amit szintén perek követtek. A marxista rendszer összeomlása után Etiópiában is bíróság elé állították az előző rezsím vezetőit. A politikai változások óta Ruandában szintén perek indultak népirtás miatt.

Az átmenet büntető-igazságszolgáltatása a következő dilemmát veti fel: hogyan alkalmazható az egyéni felelősség a szabadság nélküli rendszer idején elkö-

vetett súlyos bűncselekmények esetében? Hogyan közvetítse az állam a rendszerek közti normatív váltást az igazságszolgáltatás paradox, kompromittált körülményei között, amikor valószínű, hogy maga az állam volt részese a múlt gonosztetteinek? Mi az egyéni és az állami felelősség viszonya egy ilyen helyzetben?

Az elnyomást megtervező politikai vezetést terhelje felelősség, vagy a politikai ranglétra alján állókat, akik végrehajtották a brutális cselekményeket? Az utódok vádemelési politikája alapján minden gonosztévő ellen induljon eljárás, vagy a szelektív büntetés lehet tisztességes? Amennyiben a szelektív politika mellett döntenek, milyen indokolással lehet egy ilyen politikát elfogadni?

A normatív igény, hogy a büntető-igazságszolgáltatás viszi előbbre a jogállamiságot, nem szükségszerűen igazolja minden elkövető megbüntetését. Sőt, a demokrácia megvédésének és a jogállamiság megerősítésének célját jól szolgálhatja, ha csak néhány, példászerű büntetőeljárás indul. Gyakorlati szempontból úgy tűnik, a szelekció megkerülhetetlen, tekintettel a modern állami üldöztetések nagy számára, az igazságügyi források ritkaságára az átmeneti társadalmakban, valamint a perek magas politikai és egyéb költségére. E korlátokat figyelembe véve a szelektív vagy példaértékű perek, úgy tűnik, hozzájárulhatnak az igazságtételhez. A határ megvonásának azonban igen nagy a kockázata. A kiválasztottak ellen induló eljárás politikája a perek egyébként demokratikus célját áshatja alá, a politikai igazságtétel üzenetét közvetítheti. A szelektív vádemelés veszélyeztetheti a jogállamiságot.

Ki felel valójában az elnyomó társadalmak kegyetlenségeiért? Hogyan lehet azok büntetőjogi felelősségét megállapítani, akik parancsot adtak az üldöztetésre, és akik végrehajtották a parancsokat? Milyen elv alapján lehet különbséget tenni? Érzéseink általában azt diktálják, hogy a büntetőjogi felelősséghez a sérelemnek és az egyéni bűnösségnek kapcsolatban kell állnia. Mindazonáltal a büntetőjogi felelősséggel kapcsolatos megérzéseink nem állnak összhangban az átmenet jellegzetes dilemmáival. Az elnyomó rendszer alatt elkövetett bűncselekmények miatt indult büntetőeljárások mögött a rendszer gonosztettei, és az ezzel kapcsolatos kormányzati felelősség áll, így például a hivatalnokok felelőssége beosztottaikért, illetve még alapvetőbb szinten az állampolgárok védelme mint az állam alapvető feladata.

A történelemben az átmenetek során a múlt bűneiért általában a politikai felsővezetés tagjait tartották leginkább felelősnek. A jelenkori perek jól mutatják, mennyire nehéz is az elnyomó rendszer legsúlyosabb jogsértéseiért felelősségre vonni a politikai vezetőket.

Így például a szovjet rendszer összeomlását követő perekben az előző vezetők felelősségrevonására irányuló próbálkozások azt jelentették, hogy vagy a kommunista rendszer kezdetén, vagy a rezsim utolsó pillanataiban elkövetett bűncselekményekért került sor felelősségrevonásra. A kommunista hatalomátvétel során elkövetett bűncselekményeknél legalább fél évszázadra kell visszanyúlni. Ilyen sok idő elteltével a büntetőeljárások indítása megnehezíti az eljárás lefolytatását és szabályosságát, mindez pedig a perek fő célját, a jogállamiság helyreállítását veszélyezteti. A legtöbb jogrend szerint – legyen az a common law, a kontinentális vagy szocialista jogrend – az elévülési szabályok korlátok közé szorítják a felelősség érvényesítését. Ezért a jelentős időmúlás szükségessé teszi a fennálló jogszabályok meghamisítását. A leginkább gyűlöletes bűncselekményekre (népirtás, kínzás) vonatkozó nemzetközi jogi normák bekerültek a nemzeti jogba, pontosan abból a célból, hogy feloldják az átmeneti igazságszolgáltatás rendkívüli dilemmái okozta problémákat. Így Magyarországon, ahol a harmincéves elévülési határidő megakadályozta az 1956-os forradalom véres leveréséért felelősökkel szembeni bírósági eljárásokat, az alkotmánnyal ellentétesnek találták a törvénynek az események után történő megváltoztatását. Ennek ellenére kivételt tettek a legsúlyosabb bűncselekmények (a nemzetközi jog értelmében vett háborús bűnök) körével – úgy tekintették, hogy ezek a bűncselekmények nem évülnek el. Ugyanez történt Lengyelországban is. A normatív változások okozta dilemmákra példát nyújtana az újraegyesült Németországban a kelet-német határpolitikán alapuló bűncselekmények miatt lefolyt perek. A fennálló legalitás elleni, így a visszaható hatály tilalmán alapuló kihívásokat a nemzetközi jogból eredő alternatív normák tárgytalanná tették. Hasonló akadályok gátolták meg a volt román belügyminiszter, az állambiztonsági szervezet vezetője ellen az 1954-es, a török kisebbség elleni erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt indított pert.

Lengyelországban az 1990-es években volt állambiztonsági tisztek, köztük a Közbiztonsági Minisztérium vezetője álltak bíróság elé 1946 és 1952 között elkövetett bűncselekményekért, amikor politikai foglyokat kínoztak és öltek meg. Az idő múlása miatt a Sztálin-éra alatt elkövetett bűncselekmények miatt indult eljárások szükségessé tették, hogy a vonatkozó elévülési szabályt a parlament hatályon kívül helyezze. Magyarországon végül az elévülés figyelmen kívül hagyása csupán a nemzetközi jog szerint büntendő háborús bűnökre szorítkozott. Csehországban az alkotmánybíróság nem találta alkotmányellenesnek a cseh elévülési szabályok ilyenmód történő megváltoztatását. A változást lehetővé tevő tör-

vénnyel kapcsolatban a bíróság elismerte, hogy néhez döntés előtt állt: egyetérthetett az előző, kommunista rendszer jogrendjével, vagy elítélhette volna azt. A dilemma feloldása érdekében a bíróság pusztán eljárási kérdésnek tekintette a régi elévülési szabályokhoz és jogszabályokhoz való ragaszkodást, és inkább engedélyezte a perek lefolytatását a politikai átalakulás érdekeire hivatkozva.

Az Erich Mielke, a kelet-német Stasi vezetője ellen indított büntetőeljárás szolgálhat szélsőséges példaként arra, hogyan próbáltak a büntetőjog eszközeivel válaszolni az előző totalitáriánus elnyomó rezsim tetteleire Németországban. A magas rangú tiszt elleni eljárásban a vád egy 1931-ben, vagyis hatvanegy évvel korábban elkövetett bűncselekményig ment vissza: Mielke a weimari köztársaság utolsó időszakában meggyilkolt két rendőrt. Történt ez annak ellenére, hogy az előző rezsim idején, jóval kommunista vezetővé válása előtt elkövetett bűncselekmények miatti vád aligha hozható kapcsolatba a Stasi-parancsnoksága idején elkövetett jogsértésekkel. Ez az eset is jól mutatja, milyen nehéz felelősségre vonni az elnyomókat, ha a jogállami büntetőjog-felfogás keretei között akarunk maradni.

Az a törekvés, hogy a felső vezetőket leggyűlölethebb bűncselekményeik miatt bíróság elé állítsák, összekapcsolódik azokkal az erőszakos megmozdulásokkal, amelyek a kommunista hatalom megőrzése érdekében tett utolsó próbálkozásokat kísérték. Nicolae Ceausescu tanácsadót például az 1989-es antikommunista felkelés leverésére tett kísérletben játszott szerepük miatt ítélték el. Csehországban az 1988-as és 1989-es tüntetések leverése miatt emeltek vádat a kommunista párt vezetője, az állambiztonsági szervezet prágai főnöke, valamint az akkori belügyminiszter és helyettese ellen. Oroszországban a kevés hasonló büntetőeljárás közül az egyik az 1991-es puccs kirobbantói ellen indult meg. Mindazonáltal az összes ilyen per célt tévesztett. A múlt rendszer végnapjaiban elkövetett bűncselekmények miatt indult büntetőeljárások aligha alkalmasak a totalitáriánus rendszer normatív kritikájára.

Ahogy a XVIII. században a monarchiákból való átmenet alatti perek a monarchikus hatalom intézményei ellen irányultak, a XX. században a győztes utódok pereinek célja a kommunizmus delegitimálása. A gazdasági bűncselekmények miatt indult posztkommunista perek az előző politikai rendszernek a gazdaság és az állam normatív viszonyával kapcsolatos értékeit utasítják el. A korábbi politikai vezetés ellen sokféle gazdasági bűncselekmény miatt kezdeményeztek büntetőeljárásokat: a bolgár per volt a legambiciózusabb, hiszen itt az ország első számú vezetőjét vádolták sikkasztással. Kommunista államfő ellen ezenkívül csak Albániában

folyt per, ahol Alia ex-elnököt hatalommal való visszaéléssel és az állami tulajdon elsikkasztásával vádolták. Kelet-Németországban a szakszervezet elnökét azzal vádolták, hogy szakszervezeti pénzeket sikkasztott, illetve a szocialista tulajdonnal kapcsolatban csalást követett el. Csehországban a volt kommunista vezetők ellen adócsalás miatt indult nyomozás. A gazdasági bűncselekmények középpontjában a közösségi tulajdon ellopása állt, noha sem ilyen tulajdoni forma, sem az ezzel kapcsolatos büntetőjogi tényállások nem léteznek már a poszt-kommunista rendszerekben.

Egy másik példa a kommunista párt moszkvai pere. Bár a történelemben található precedens arra, hogy bűnössé nyilvánítsanak egy egész szervezetet, mint ahogy arra a nürnbergi perben is sor került, Nürnbergben a szervezetek elítélése alapozta meg az ezt követő egyéni vádemeléseket. Az egyéni felelősség alapja a bűnös szervezetben való tagság volt. Az azt kitaláló ügyvéd után 'Bernay agyszüleményének' nevezett eljárás enyhítette a gyakorlati és bizonyítási nehézségeket a több ezer német SS-tag ellen kegyetlenkedés miatt indult eljárások során. A moszkvai per a konvencióktól eltérően alkalmazta a büntetőeljárást, és ezzel az átmeneti igazságszolgáltatás büntetőjogi határait feszegette. Ennek megmutatásával, hogy a párt gyakorlata korrump és törvénytelen volt, arra törekedett, hogy a kommunizmust a legitim politikai palettán kívülre helyezze. Etiópiában a poszt-marxista átmenet idején indultak az előző rendszer ellen hasonló perek.

Amikor a büntetőeljárások az elmúlt gazdasági rendszerrel kapcsolatos bűncselekményeket veszik célba, a jogi kiszámíthatóság hiányában az átmeneti igazságszolgáltatás jellegéből fakadó visszaható hatály problémája tükröződik vissza. A győztesek pereit a volt kommunista blokkban gyakran az ex post facto problémát vetik fel, azzal, hogy új bűncselekmények miatt indítanak eljárást, így a vádemelések a hagyományos értelemben vett legalitást teszik próbára, hiszen nem felelnek meg a jogi kiszámíthatóságot és a visszaható hatály tilalmát biztosító elveknek.

Bár az átmenet korszakában lévő rendszerek gyakran megkísérlik az előző politikai vezetés felelősségrevonását, a dilemma az, hogy az előző rendszer idején elkövetett legsúlyosabb bűnök sokszor nem tulajdoníthatók az előző vezetésnek. Sok esetben nehéz megállapítani a kapcsolatot a politikai vezetés és az elnyomó rendszer legsúlyosabb bűnei között. Ezért a vezetők ellen gyakran mellékes bűncselekmények miatt emelnek vádat. A győztesek igazságtétele leginkább akkor tűnhet politikai igazságtételnek, amikor a büntetőpolitika az előző vezetést veszi célba azért, hogy büntetőeljárás induljon olyan cselekmények miatt, amelyek nem érik el a legsúlyosabb bűnök szintjét: például amikor

távoli a politikai felelősség elemei és a cselekmény súlya közötti kapcsolat. Az ilyen büntetőeljárások ellentétesek a jogállamiságról alkotott felfogásunkkal.

Más nemzeti perek során nem a legfelső politikai vezetést, hanem az előző rendszer alatt elkövetett leg súlyosabb bűncselekmények elkövetőit állították bíróság elé. Az ilyen büntetőpolitika egészen a hierarchia legalsó szintjén lévő pozíciókhoz vezethet, azokhoz a rendőrökhez és fegyőrökhez, akik személyesen követték el a brutalitásokat. E perek egyik prominens példája az 1975-ös görög „kínzók pere”. Egy időben közelebb példa az egységes Németországban a határőrök ellen folyt perek. Ezek az esetek azt sugallják, hogy igen nehéz a hagyományos büntetőjogi keretek között érvényesíteni az utódok igazságszolgáltatását. A törvény előtti egyenlőség egyediesített, az ilyen büntetőeljárás politikai paradox önkényességet is hordoz. Ez a büntetőjog felhasználásának központi dilemmája a demokratikus átmenet megvalósítása során.

A FELELŐSSÉG PROBLÉMÁJA AZ ÁTMENET KORSZAKÁBAN

Az említett perek azt sugallják, hogy igen nehéz megfogalmazni és alkalmazni a nemzeti jog szerinti bűncselekmény fogalmát az elnyomó rendszerek tetteire. Az utódok büntető-igazságszolgáltatása bizonytalan abban is, ki is a büntetőpolitika valódi tárgya? Mi a helyes számonkérési mód a parancsuralmi rendszer és a nagyobb egyéni szabadságot megengedő rendszer közötti átmenetben? A büntetőjog vegyen példát a totalitáriánus rendszer felelősségi felfogásáról, vagy inkább a jog szerepe legyen transzformatív, és a liberális államokra jellemző felelősségi elvet tekintse mintának? És mennyire játszik szerepet maga a büntetőjog a politikai változásban? A huszadik század végén az irány a lehetséges büntetőjogi felelősség kiszélesítése felé mutat: Nürnberg után vezetők és alárendeltek egyaránt felelhetnek az állami bűnökért. Hogyan fogható meg a felelősség a hatalmi rendben? Milyen mértékben vonhatók felelősségre vezetők és alárendeltek ugyanazért a bűncselekményért? Egyikük büntetőjogi felelősségre vonása csökkenti-e a másik felelősségét? A feljebbvalók elleni büntetőeljárás felmenti-e az alárendeltet vagy sem? A gyakorlatban, a bizonyítás szintjén gyakran vitathatatlan a kapcsolat a vezetők és alárendeltjeik felelőssége között. A parancsnok felelőssége bebizonyítható fentről lefelé haladva, vagy fordítva. Ha alacsony rangú tisztnek a ‘kellő engedelmességre’ hivatkoznak, ez a kimentés sokszor a felső szinten meghatározott jogellenes politikától függ. Vagy lentől felfelé haladva: az alsó szinten kell bizonyítani a bűncselekmény elkövetését.

Történelmileg a második világháborúban elkövetett német kegyetlenkedéseket vizsgáló perek vetették fel az elnyomó hatalom alatt elkövetett bűnökért való felelősség viszonylagosságának kérdését. Ezek az esetek egyértelműen felszínre hozták azt a problémát, hogyan lehet a büntetőjogi felelősséget meghatározni egy hatalmi láncban. Példaként említhető az az eset, amikor az ulmi tartományi bíróság azzal küszködött, hogyan állapítható meg a vádlottak felelőssége a litván határhoz közel négyezer ember brutális lemészárlásával kapcsolatban. A bíróság Adolf Hitlert és közvetlen körét tartotta a kérdéses megsemmisítő intézkedés elsődrendű elkövetőinek, míg az ügyben vádlottakat csak bűnsegdként kezelte, akik hozzájárultak a tettesek cselekményéhez. Ezekben az esetekben a nemzeti bíróságok láthatóan a büntetőjogi felelősség fogalmának „zéró-összegű” megközelítését követték, ami végső soron korlátozza a múltbéli bűnökért való teljes mértékű felelősséget.

Az átmenet korszakában a felelősség viszonylagosságának problémáját testesítik meg a berlini falnál történt gyilkosságok kapcsán indított német büntetőeljárások. A szabadságba való, ismétlődő menekülési kísérletek és az állami utasításra leadott halálos sorozatok helyszínékként a fal kifejezte a kommunizmus fojtogató légkörét, leomlása pedig jelképe lett a régióban bekövetkezett politikai változásoknak. A fal leomlása után az lett a kérdés, kit terhel a büntetőjogi felelősség, amikor az elnyomást az ország politikai vezetése tervelte ki, azonban a határőrök hajtották végre.

A berlini falnál történt gyilkosságok miatt indult perek jelentősége – a felemás ítéletek miatt kiemelkedik a hasonló perek közül: számos alacsony rangú határőr állt bíróság elé, miközben a felső vezetés körében alig vagy szinte egyáltalán nem került sor felelősségrevonásra. A legismertebb ügyben két határőrt ítélték el, amiért valakit lelőttek a falnál, noha azzal védekeztek, hogy csak a kiadott parancsot követték.

Ezek az ítéletek újfent megerősítették azt a nürnbergi elvet, miszerint az egyéni felelősség elve erősebb a parancsnak való engedelmségre való hivatkozásnál. Mindazonáltal az elv hangoztatása üresnek hatott, hiszen a felső vezetés körében kevés felelősségrevonásra került sor. Bár Erich Honeckert, Kelet-Németország volt vezetőjét és öt másik magas rangú politikust azzal vádoltak, hogy ők eszelték ki a határmenti gyilkosságok politikáját, a legtöbb eljárást végül megszüntették. A néhány kiszabott büntetés pedig igen csekély volt. A gyilkosságok fő kigondolójának sikerült elkerülniük a büntetést, így az egyéni felelősség elve erőtlenné tűnik. Gondoljuk csak végig,

miért is van ez így. A határőrök esetei azt sugallják, hogy közeli kapcsolat áll fenn a parancsnok és az alárendelt felelőssége között az elnyomó rendszer alatt elkövetett bűnök miatt. Az egyéni felelősség okozta dilemmára a legjobb megoldást az kínálja, ha az úgynevezett „karosszékekben ülő” elkövetők és az egyszerű végrehajtók ellen hasonló büntetőeljárás indul – így egyenlően szétosztható a felelősség a totalitáriánus uralom bűneiért.

A jelzett dilemma, amely a poszt-totalitáriánus korszakokban felvetődik, más átmeneti korszakokban is természetes. A katonai uralom végével például: hogyan fogható meg a parancsnokok és alárendeltjeik büntetőjogi felelőssége a rendőrállam kegyetlenségeiért? Amikor valaki egy másik személyt bűncselekmény elkövetésére utasít, ki a valódi elkövető? Ez volt a központi kérdés Argentínában a katonai junta elleni utólagos perekben is: az alsóbb fokú bíróságok a „társszerzőség” elméletét alkalmazva egyszerre állapították meg a parancsnokok és alárendeltjeik felelősségét ugyanazért a bűncselekményért – a bíróságok által használt német „cselekményirányítási” elmélet értelmében ugyanis a büntetőjogi felelősség a közvetlen és közvetett tettes esetében is fennállhat. Így a juntát „közvetett tettesként” felelősnek találták a kínzások és eltűnések megtervezésében, illetve elrendelésében játszott szerepéért, míg a bűncselekményekben közreműködő más személyek „közvetlen tettesként” feleltek. A fellebbezési eljárás során azonban az argentin legfelsőbb bíróság módosította a „társszerzőségi” elméletet. A legfelsőbb bíróság döntésében a büntetőjogi felelősség általános felfogását alkalmazta az elnyomó apparátus bűneire. A fellebbezési bíróság kimondta, hogy „alaptalan a büntetőjogi felelősség fennállásának megállapítása egyszerre mindkét szinten”, hiszen ha egy ember felelős egy bűncselekmény elkövetéséért, akkor „ő irányította a cselekményt”, ami kizárja azt, hogy parancsnoka közvetett tettesként feleljen. Ennek megfelelően a parancsnokokat bűnsegédnek tekintették. Érdekes módon a büntetőjogi felelősség e felfogása az állami elnyomás közvetlen tetteit átváltoztatta az állam képviselőivé. A junta-precedens figyelmen kívül hagyta a magas rangú tisztségviselőknek az üldözésben való közreműködésének jelentőségét. A felelősség ilyenfajta felfogása továbbgyűrűzött. A volt parancsnokok elleni vádaknak csekély büntetőjogi következménye volt, és az, hogy közvetett tettesként vonták őket felelősségre, látszólag megnyitotta a kapukat azelőtt, hogy a felelősséget a katonai apparátus alsóbb rangú tagjaira korlátozzák. Ez végül visszasan hatott magára a vádemelési politikára is. A parancsnokok tettesi felelősségének és az elnyomó politika felső szinteken való kialakításának

elismerése arra ösztönözte az alárendeltek, hogy a parancsnak való engedelmisség kimentési lehetőségére és az egyéni felelősség korlátozására hivatkozzanak. A vádemelésekkel kapcsolatos kitartó katonai ellenállás következtében újjáéledt az engedelmisségre hivatkozó védekezés mint a perek akadályozásának egy lehetséges módja, amely alól csak azok a kegyetlen tettek képeztek kivételt, amelyek jóval túlléptek a kiadott parancs tartalmán. Végül a perket le is állították. A hatalmat átvevő utódok pereinek kudarca Argentínában jól szemlélteti a büntetés keresésének kockázatos következményeit egy olyan korban, amikor kiszélesedik a felelősségről alkotott felfogásunk, és – nem utolsósorban – az átmenet körülményei között élünk. A korlátozásmentes felelősségrevonás miatt az ország hadseregének jelentős részét vádemelés fenyegette, és nagyfokú bizonytalansághoz és végső soron szisztematikus kegyelmekhez és amnesztiákhoz vezetett.

A katonai uralom után az argentin vádemelési politika sebezhetővé vált, mert ugyan a hatalmon lévő juntával kezdődött, de megállt az alsóbb rangú tisztelnél. A kommunizmus végeztével Németország büntetőpolitikája támadható volt azért, hogy kudarcot vallott még a hatalmi rangsor elején állók bíróság elé állításában is. Az a kérdés, kit terhel az elnyomó rendszer megszűnése után a felelősség? Az előbb tárgyalt gyakorlat azt mutatja, hogy ezek a bűnök felborítják a büntetőjogi felelősségről alkotott hagyományos felfogásunkat és eligazító elveinket. A rendszer gonosz tettei átfogják a vezetők és követők közötti hatalmi lánc egészét, és így kihívást jelentenek a büntetőjogi szankcionálásnak. A felelősség megfelelő szintje azoknál a bűncselekményeknél ragadható meg, amelyek a jelenkori elnyomó politika közvetítő szerepét is magukban hordják.

A KORLÁTOZOTT BÜNTETŐJOGI SZANKCIÓ

Az igazságszolgáltatás kompromittált feltételei azt sugallják, hogy az átmenet korszakában a büntetőhatalom gyakorlása korlátozott és tartózkodó. A büntetőjogi felelősség elvben drámai kiterjesztése ellenére elmarad a felelősség tényleges érvényesítése. Az utódok gyakorlatában a nyomozások és büntetőeljárások sorát csekély vagy semmilyen büntetés sem követi. Amíg általában a büntetést úgy fogjuk fel, mint a bűn megállapítását és megbüntetését is magában foglaló egységes gyakorlatot, az átmenet korszakában a büntetőjogi szankcióban a megállapítás és megbüntetés elemei elváltak egymástól. Az ebből fakadó részleges büntetőeljárás, amelyet itt „korlátozott büntetőjogi

szankciónak” nevezek, olyan büntetőeljárásokat jellemez, amelyek nem feltétlenül végződnek teljes büntetéssel. A korlátozott szankció során a bűnösséget és a büntetést megállapító szakasz elválik egymástól. Az elítélést gyakran csekély vagy semmilyen büntetés sem követi. Tehát az átmenet korszakában a büntetőjogi szankció lehet, hogy csak a bűncselekményt megállapító vizsgálatra korlátozódik. A vádlott helyett a bűncselekményre koncentrált ítéletek néhány kontinentális jogrendszer alkalmazó országban fordulnak elő. Például Németországban az igazságszolgáltatás különálló feladata az úgynevezett *Aufklärungspflicht*, a bűncselekmény „vizsgálata vagy tisztázása”, ami elkülönül a vádlott bűnösségének megállapításától. A korlátozott büntetőjogi szankció azonban ezt óriási lépéssel továbbviszi az átmeneti körülmények sajátos büntető-igazságszolgáltatásának formájában.

A történelem átmeneti korszakaiban számtalan példát találunk a büntetőszankció korlátozására: az első világháború utáni, valamint a második világháborút követő perekben, vagy Dél-Európában a katonai diktatúrát követő perekben, illetve Latin-Amerikában és Afrikában a mai győztesek büntető-igazságszolgáltatásában, majd a szovjet összeomlás utáni közép-európai politikai változások hullámában. A második világháború utáni győztesek igazságtétele jó illusztrációja a korlátozott büntetőjogi szankciónak, annak ellenére, hogy ez a háború utáni igazságszolgáltatás gyakran homályba vesző oldala. A Nemzetközi Katonai Törvényszék és a 10. számú Szövetséges Ellenőrző Tanács perei idején bekövetkezett az uralkodó büntetőpolitika fordulata. 1946 és 1958 között a felülvizsgálati és kegyelmi eljárások sora a német háborús bűnösökre kiszabott büntetések sorozatos enyhítésében kulminálódott. A megszálló hatóságok 10. számú Szövetséges Ellenőrző Tanácsa által elítéltek közül sokan alig kaptak büntetést az amerikai John McCoy főbiztos által irányított kegyelmi program keretében. Hasonló folyamat játszódott le a német nemzeti perekben. Az 1955 és 1969 között indult több mint ezer ügyből az elítéltek közül száznál kevesebb kapott életfogytiglani büntetést, és háromszáznál kevesebbet ítétek határozott idejű szabadságvesztésre.

Évekkel később hasonló folyamat zajlott le a közép-európai átmenetekben. Görögországban a katonai rendőrség tagjai ellen indított perek felfüggesztett vagy enyhe büntetésekkel értek véget. A kormány álláspontja az volt, hogy a perek és az elmarasztaló ítéletek igazságot szolgáltattak, ezért végül „érvényesülnie kellett a magas fokú politikai felelősségérzetnek”. A latin-amerikai katonai hatalomból való átmenetek során is hasonló minta bontakozott ki. Nem

sokkal a 80-as évek után az argentin junta elleni perek korlátozni kezdték a következő pereket, és kegyelmi eljárások kezdődtek. Az átmeneti korszak kezdetén a hadsereget a büntetőhatalom fenyegette, ez a veszély azonban folyamatosan csökkent – először elnöki kegyelmek formájában, később a parlament döntései alapján, amelyek időben korlátozták az eljárásokat, illetve amnesztiát hirdettek. Végül elnöki kegyelemben részesülhetett bárki, akit kegyetlenség miatt ítélték el, még a legmagasabb rangú junta-vezérek is. A kontinens egészén, Chilében, Nicaraguában, El Salvadorban az amnesztia vált az általános megoldássá. Ennek következményeit részletesebben később fejtem ki.

A történet megismétlődik a szovjet összeomlás követő igazságtételek során. Öt évvel a forradalom után a régióban mindenütt nyomon követhető az átmeneti büntetőszankció. A német határőrök elleni perekben a büntetés felfüggesztése az uralkodó, ami szintén igaz a kevés számú cseh eljárásra. Romániában az 1989. decemberi mézszállítás miatt börtönbe vett volt kommunista vezetők és rendőrök két év alatt sorra kiszabadultak, vagy egészségügyi okok miatt, vagy mert elnöki kegyelemben részesültek. Bulgáriában a büntetést célzó első próbálkozások is sikertelenek voltak: Todor Zsivkov végül nem töltötte le a sikkasztás miatt kapott büntetését, mások kegyelmet kaptak. Albániában az amnesztiáról szóló törvény az előző rezsim vezetői közül sokakat (így az utolsó kommunista elnököt is) mentesített a hatalommal való visszaélés miatt kiszabott ítélet hatálya alól.

Ugyanez a jelenség másutt is megfigyelhető. A poszt-diktatórikus Dél-Koreában a korrupcióért elítélt volt elnök kegyelmet kapott, miután csak igen rövid időt töltött börtönben. Chilében a hadsereget a büntetőeljárások alól mentesítő törvény értelmében a mentesülés feltétele az volt, hogy a katonák működjenek együtt a múltbéli bűncselekményeket vizsgáló nyomozásokban. A bűncselekmény bevallása azonnali és feltétlen mentességet nyújtott a büntetés alól. Az apartheid utáni Dél-Afrikában a politikainak tekintett bűncselekményeket érintő amnesztia nagy lehetőséget a múltbéli bűnök vizsgálatára.

A volt Jugoszláviában és Ruandában elkövetett kegyetlenségek vizsgálatára létrehozott nemzetközi törvényszékek a korlátozott szankció felfogását mutatják. A terhelt őrizetbe vételi lehetőségének és a bizonyíték feletti rendelkezésnek a hiánya, valamint a háborús bűnökkel kapcsolatos nehézségek szükségképpen azt eredményezik, hogy a Nemzetközi Törvényszék ez előtt gyakorta nem áll más lehetőség, mint hogy vizsgálatot folytasson, vádat emeljen – és ezen a ponton megálljon. Ezért került sor arra, hogy a nemzetközi eljárások megteremtették sajátos változa-

tukat: a vádemelés és az elítélés közötti hibrid eljárást, amely a korlátozott szankció példája. A törvényszék eljárási szabályai alapján folyó, úgynevezett „szuper-vádemelési” eljárásban nyilvánosan felsorolják az összes bizonyítékot, a vádemelést megerősítik – mindezt a vádlott távollétében. Így az eseményekről nyilvánosan kiderül az igazság, amit aztán a tettek elítélése követ. Ez az eljárás lehetővé teszi a bűnök megállapítását, és egyben lehetőséget nyújt formális nyilvános ítéletek meghozatalára is.

A BÜNTETŐELJÁRÁS KORLÁTOZÁSA ÉS AZ ÁTMENET SZERKEZETE

Vizsgáljuk meg a korlátozott büntetőjogi szankció jelentőségét a politikai átmenet szempontjából. Miért van az, hogy a győztesek korábban tárgyalt pereinek következményei ellenére mégis az az általánosan uralkodó nézet, hogy a nürnbergi törvényszék, a görög katonai bíróságok vagy a buenos aires-i szövetségi bíróság igazságot szolgáltatott? A teljes vagy hosszan tartó büntetés hiánya ellenére úgy tűnik, az átmeneti időszakban alkalmazott büntetőjogi szankció a jogállam jelképévé válhat.

A büntetésre vonatkozó érteink az egyes bűncselekményt és az egyéni elkövető megbüntetését célzó intézkedést igazolják, a korlátozott büntetőjogi szankcióra viszont nagyrészt az egyedi bűncselekményt meghaladó célok, az átmenet érdekében kerül sor. Bár megérzéseink azt sugallják, hogy a büntetőjogi szankció természete és szerepe megváltoztathatatlan, és a stabilitás alapvető jogállami érték, az átmenet szankciója inkább rávilágít a büntető-igazságszolgáltatásnak a normatív változásban játszott dinamikus szerepére. A büntetési gyakorlat ezekben az időszakokban az átalakulás célját szolgálja. A korlátozott büntetőjogi szankció során a jog az átmenet közvetítőjévé válik. Céljai a múltba és a jövőbe tekintenek, retrospektívek és prospektívek, megszakítottak és folyamatosak. A büntetési gyakorlat előbbre viszi az előző rendszertől való elszakadást: az elődök bűneiről szóló perek a bűnöket a múltba zárják. Még ha a bűnökért való felelősséget nem is állapították meg teljes mértékben, a múltbéli bűnök megállapítása fontos büntetési célok megvalósulását szolgálja, mint például a vitatott múltbéli bűncselekmények tisztázását. A korlátozott szankció lehetővé teszi a múlt bűneinek vizsgálatát és elítélését: büntetőeljárások indulnak azért, hogy megvizsgálják, megállapítsák és elítéljék az olyan bűnöket, amelyek jelentősége – a politikai átalakulás közepette – túlmutat az egyedi cselekmény elkövetőin és áldozatain az egész társadalomig. Az átmenet nyomozásainak múltat tisztázó

funkciója a „büntetőeljárás” (*prosecutio*) korai tizenhatodik századi értelmére utal vissza: jelentése a pontos tudás, az ügy részletes vizsgálata. A formális nyomozás lehetővé teszi az ellentmondásos bűncselekmények tényállásának feltárását a nyilvános büntetőeljárás keretei között. A politikai változások idején az előző rendszer alatt elkövetett bűnöknek olyan közéleti dimenziója is létezik, amely gyakran az állami politikát is érinti. Így a büntetőeljárás egy közös múlt kialakítására nyújt lehetőséget a kollektív nyilvános rituálé során. Bár lehet, hogy a tárgyalási jegyzőkönyvekből vagy nyomozási anyagból kirajzolódó tényállás kevesebb, mint amit egy alapos történelmi kutatás feltárhat, az effajta történet mégis hasznos lehet az átmenet korszakában. Az átmenet büntető-igazságszolgáltatása a múlt feltárásának ellenőrzött és összefogott formáját teszi lehetővé. A változások kialakításának folyamata által a győztes utódok rezsimje hatékonyan képes kontrollálni a történelmi vizsgálatok irányát, és fényt deríthet az ország politikai múltjának eddig rejtett periódusaira. A átmenet során alkalmazott büntetőjogi szankció még korlátozott formájában is segítséget nyújt a múlt vétkeinek megállapításához és leleplezéséhez.

A korlátozott szankció az átmenet alapvető dilemmájára nyújt megoldást. Arra a problémára ad választ, kit terheljen az egyéni felelősség az elnyomó rendszer alatt elkövetett bűnökért. A korlátozott szankció fogalma rugalmasabb módot kínál arra, mit is gondoljunk a büntetés jellegéről és a bűnök tisztázásáról – anélkül, hogy bárkit hibáztatnánk vagy meg is büntetnénk. A büntetőjog-elmélet uralkodó nézete szerint az egységes gyakorlatként felfogott büntetés alapja a megtorlás. Ezzel szemben az átmenet korszakában a szankció a büntetés elméletének és alapjának a büntetőeljárás különböző szakaszaihoz szorosan kapcsolódó újragondolását követeli meg. Az átmenet idején alkalmazott szankció a megtorlási gondolat alternatív értelmét jelenti. A megtorlás célját szolgálja a múltbéli bűnök korlátozott büntetőjogi felismerése és stigmatizálása is. A múlt bűnei elítélésének transzformatív hatása is van. A nyilvánosan egyéniesített bűncselekmény elszigeteli az elkövetőt, és felszabadítja a közösséget az átalakulás megtervezett folyamatában. A bűn egyszerű nyilvánosságra hozatala stigmatizálja és kizárhatja az elkövetőt a köz- és magán-szféra jelentős részéből, vezető politikai tisztségekből, vagy a győztes rendszer hasonló hatalmi pozícióiból. Az ilyen leleplezések tudatosítják a múlt bűneit a nyilvánosságban, és száműzik e bűnöket az előző rendszer idejére. A radikális politikai változások rendkívüli körülményei között korlátozottabb formában érvényesülnek a szokványos büntetőeljárás céljai. E részlegesség kiterjed a polgári jogi szankciókra is.

A korlátozott szankció arról is elárul valamit, hogyan fogalmazódik meg a büntetőjogi felelősség az átmenet kontextusában. Bár érzéseink szerint a felelős személy magatartásában kell keresnünk a büntetés alapját, az átmenet korszakában az a kérdés, vajon létezik-e olyan elmélete az egyéni felelősségnek, amely átível az elnyomásból a liberális rendszerbe. A szükséges közvetítő szerepet az átmenet büntetőjogi szankciója tölti be. A teljes mértékű büntetés hiánya a büntetőjogi felelősség összetettebb felfogását feltételezi az egyéni felelősség elvének alkalmazásakor. Az egyéni felelősség korlátainak felismerése az eljárás büntetés-kiszabási szakaszában, az enyhítő körülmények vizsgálata során következik be. Az enyhe büntetés általános elfogadása hasonló helyzetekben a nem-demokratikus rendszerekkel kapcsolatos büntetőjogi felelősség csökkenésének rejtett elfogadását jelzi. Ez további hatást gyakorol a jogi felelősség elvének az átmenet korszakában való alkalmazására. Végezetül, amikor a büntető-igazságszolgáltatás intézményeiből és eljárásából hiányzik a jogállamiság fogalmával általában összekapcsolt legitimitás, a részleges büntetőjogi forma megbízhatatlanságát, hogy valóban érvényesülnek a jogállamiság jellemzői. A korlátozott szankció gyakorlatias megoldást nyújt az átmenet abból fakadó dilemmáira, hogyan használható a büntetőjog a felszabadító rendszerrel együtt járó normatív váltás kezelésére.

AMNESZTIA AZ ÁTMENET KORSZAKÁBAN

Az átmeneti korszakokban e cselekményekre meghirdetett amnesztia a büntetőeljárás korlátozásának további példája. A leíró tudomány szintjén azt mondhatjuk, hogy a jelenkor politikai változásainak tükrében összefüggés mutatható ki az átmenet és az amnesztiák között. Az igazságszolgáltatás dilemmája nem légtüres térben merül fel, hanem háborúkat, belső konfliktusokat, diktatúrákat, vagy az elnyomás egyéb formáit követően, amikor a változás gyakran tárgyalások eredményeképpen jön létre. Ilyenkor a büntetőjogi igazságtétel könnyen alku tárgyává válhat, és az amnesztiáról szóló megegyezés nemegyszer a politikai rendszer demokratizálásának feltételeként jelenik meg. Az amnesztia tehát már a kezdet kezdetén jelentős szerepet játszik a politikai átalakulás előmozdításában.

Vajon a megbékélésre való törekvés összeegyeztethető-e az igazság keresésével? Hogyan valósítható meg a két célkitűzés egyidejűleg? A kérdés legélesebben háború idején, vagy közvetlenül azután vetődik fel: az ellenségeskedések idején gyakran feszül nyilvánvaló ellentét a béke megteremtése és az igazságtétel

között, mivel a büntetőjogi felelősségrevonás lehetősége nem ritkán akadályozza a béketárgyalások zökkenőmentes lebonyolításának. Jól szemlélteti ezt a II. világháború alatt a Nürnbergi Törvényszék összehívásáról folytatott vita, illetve napjainkban az egykori Jugoszlávia területén lezajlott harcok során elkövetett háborús bűncselekmények tetteseinek felelősségre vonásáról kialakult polémia. A vezetők felelősségre vonására tett, nyilvánvalóan ellentmondásos erőfeszítéseket tovább bonyolította, hogy a bíróság elé állítandó személyek némelyike félként vett részt az ENSZ égisze alatt zajló béketárgyalásokon. A kérdés még nehezebbé vált, amikor vádat emeltek a boszniai szerb vezető, Radovan Karadzics, és a katonai parancsnok, Ratko Mladics ellen, annak ellenére, hogy ők együttműködést szorgalmaztak a folyamatban lévő béketárgyalásokon.

A fegyveres konfliktusok befejeződése után a „békét vagy igazságot” dilemma egyéb aspektusai kerülnek előtérbe. A győztesek igazságát érvényre juttató háború utáni tárgyalások gyakran teszik szükségessé az igazság és a béke eszméje közötti egyensúlyozást. Ezt az érdekellentétet jól illusztrálja a nürnbergi per, amelynek során egyéneket vontak felelősségre „támadó háború” bűncselekményének elkövetése miatt. A bűncselekmények nürnbergi koncepciója jól alátámasztotta az eljárás kettős célját: a béke biztosítását és az igazság érvényre juttatását.

Az amnesztia és a demokratikus átalakulás szoros kapcsolatát számos történelmi és aktuálpolitikai példa szemlélteti. Az átmenet korszakaiban meghirdetett amnesztiák gyakran a demokratikus politikai reform előfutáiraiként jelennek meg, vagy egybe esnek azokkal.

Az újkor átmeneti amnesztiái közül a Franco-rendszer széthullását követő spanyol megoldás a legismertebb. A fasiszta hatalom bukása után Spanyolország teljes egészében mellőzte a felelősségre vonásokat, a demokrácia mégis megszilárdult: a spanyol példa tehát jól érzékeltette, milyen jelentős szerepet játszhat az amnesztia a politikai átalakulásban. A spanyol amnesztiát leginkább a „borítsunk fátylat a múltra” kifejezéssel lehetne leírni; a hosszú (negyven évig tartó) elnyomás után az amnesztia valóban régmúlt események elfeledését jelentette. Széles körű amnesztia volt, amely kiterjedt az állami és a magánszférára, illetve az elnyomó diktatúra és a polgárháború idejére is.

Akárcsak a korábbi európai átalakulások során, az 1980-as évek Latin-Amerikájában is erős volt az amnesztiát pártoló tábor. Chilében, Uruguayban, Salvadorban, Haitin és Guatemalában a korábbi elnyomó katonai rezsimre vonatkozó amnesztia a politikai változás, a béke és a megbékélés előfeltételeként

jelent meg. A latin-amerikai amnesztiák jó példái annak, milyen szerepet játszhatnak az ilyen megoldások a politikai rendszer átalakításáról folytatott tárgyalások során. A múltban elkövetett bűnökre vonatkozó amnesztia ígérete elősegítette a demokratikus átalakulást. Uruguayban, Haitin, Guatemalában és Salvadorban a katonai rezsim idején elkövetett emberi jogi jogsértésekre vonatkozó amnesztia például a tárgyalások fontos alku-eleme volt. A felelősségre vonás lehetőségét fel kellett áldozni a béke érdekében. Az általános amnesztia a juntával kötött megállapodás áraként jelent meg. A megállapodást az amnesztia hatókörének törvénybe iktatásáról folyó vita követte. Bár az ENSZ égisze alatt folyó salvadori béketárgyalásoknak nem volt része az amnesztia, egy héttel a megállapodás 1992. január 16-i megkötése után elfogadták a nemzeti megbékélésről szóló törvényt. Az ezt követő törvényhozási amnesztia időzítése azt jelezte, hogy az amnesztia hallgatólagosan része volt a békefolyamatnak. Hasonló megegyezés született Uruguayban is, ahol az amnesztia több lépésben öltött végleges formát. Az úgynevezett Hadi Tengerészeti Klub Egyezsége – amely a jogsértések felelőseit mentesítette – az ország politikai képviselői kötötték meg a polgári közigazgatásra való áttérésről folytatott tárgyalások során. Az uruguayi törvényhozás ezt követően ratifikálta a megállapodást az 1986-ban elfogadott nemzeti megbékélési törvény keretei között. Négy évvel később népszavazásra bocsátottak egy sokkal átfogóbb jogszabályt, az egyes bűncselekmények megtorlására formált állami igény eltörléséről szóló törvényt. Ezek a kialakult amnesztiák, amelyek maguk is az átalakulásról folytatott tárgyalások eredményei, sok mindent elmondanak a büntetőjogi felelősségre vonás érvényesítése kapcsán felmerülő érdek-konfliktusokról. A tárgyalások útján létrejött reformok során mind a hadsereg képviselői, mind pedig a múlt konfliktusaiban résztvevő ellenzéki erők érdekeltek abban, hogy büntetlenséget biztosítsanak a maguk számára. A régió más országaiban a megbocsátás egyéb formái kísérték az átmenetet. Bár Argentínában megindult a junta tagjainak felelősségre vonása, a törvényhozás hamar véget vetett az ilyen eljárásoknak.

Az átmeneti korszakokban meghirdetett amnesztiákról folyó alkuk mögött gyakran a stabilizáció és a konszolidáció szándéka húzódik. A megtorlásról való lemondás, csakúgy mint az azzal való fenyegetés, a politikai átalakulás ellenőrzésének hatékony eszköze lehet. Így például az észak-amerikai polgárháború idején a Konföderáció hívei számára az Unióhoz való lojalitás szolgált az amnesztia feltételeként. Dél-Afrikában az apartheid megszüntetéséről kötött alku ára a múlt rendszer „politikai” indíttatású bűncselekmé-

nyeivel kapcsolatos amnesztia volt. A nemzeti egység és megbékélés előmozdításáról szóló törvény az amnesztia feltételül a bűncselekményekre vonatkozó vallomás megtételét szabja. Kinyilvánított célja a társadalmi egység megteremtése. Az alku nyilvánvalóvá teszi az átmenet korszakában nyújtott amnesztia politikai jellegét, valamint kapcsolatát a társadalmi megbékéléssel és a jogállam megteremtésével. A politikai változás normatív tartalma tehát az amnesztia révén bontakozik ki.

Büntetés vagy büntetlenség? A téma, amellyel a fejezet kezdődött – az amnesztia szerepe az átmeneti társadalmakban, mint a leíró tudomány problémája – elvezet a kegyelem és a jogállam viszonyának tágabb kérdéséhez, valamint az átmenet körülményeinek taglalásához. Tulajdonképpen két fogalomról van itt szó – a kegyelemről és az amnesztiáról. Vannak, akik különbséget tesznek közöttük joghatásuk alapján, illetve aszerint, hogy az elítélés előtt vagy azt követően nyújtják. Mások szinonimaként használják a kettőt. Az átmeneti korszakokban meghirdetett amnesztia komolyan megkérdőjelezi a fejezet nyitó gondolatát, nevezetesen, hogy a megtorlás szükséges feltétele a demokrácia megszilárdulásának. Másképp fogalmazva: a jó forradalomnak nem az amnesztia a végpontja, hiszen ha a társadalom nem képes a múltbéli jogsértések elkövetőit felelősségre vonni, és folytatja az előző rendszer büntetlenséget biztosító gyakorlatát, saját demokratizálódási folyamatát ássa alá. Jelenleg ilyen büntetlenséggel állunk szemben a zökkenőmentesen zajló rendszerváltások során, s ez így is marad, hacsak valamiféle büntetőjogi felelősségre vonás nem érvényteleníti. Ez utóbbit néhányan elengedhetetlenül fontosnak tartják a jogállam helyreállításának szempontjából. Érvelésük szerint az átmeneti korszakokban nyújtott amnesztia nem más, mint az igazság feláldozása a rövid távú politikai érdekek oltárán, ami a demokratikus kilátások romlásához vezet.

Ellenért akad azonban: a politikai elemzők szerint éppen a büntetőhatalom önkorlátozása vetíti előre a jogállam visszatértét. Itt a normatív követelés teljes mértékben egybecseng a leíró megállapításokkal: a megfigyelés, hogy az amnesztiák gyakran de facto kísérőjelenségei az átalakulásnak, a kegyelem és a liberális viszonyról megfogalmazott normatív állítássá lényegül.

Az átmeneti korszakokban nyújtott kegyelemmel szemben érvelők feltételezése szerint az amnesztia, illetve a büntetőjogi felelősségre vonáshoz való hatalom felfüggesztése a szilárd demokráciákhoz kapcsolódó jogállamiság alapelemét kérdőjelezi meg; ám a büntetőhatalom önkorlátozása nem csak az átmeneti korszakokra jellemző. Az igazi kérdés az, miként viszonyul az átmeneti korszakokban nyújtott amnesz-

tia a kegyelemről való általánosabb felfogásunkhoz.

A megtorlás mellett szóló nemzetközi jogi érv lényege, hogy bizonyos cselekmények megbüntetésének kötelezettsége különböző szokásjogi és egyezményes normákból ered. Egy, a büntetlenség tárgyában hozott nagy jelentőségű döntésében az Amerikai Emberi Jogi Bíróság leszögezte, hogy az állampolgárok üldöztetéstől való védelmére irányuló állami kötelezettség alternatív jogorvoslati eszközök megteremtésével is teljesíthető, mint például a vizsgálat vagy a kártérítés. Ezzel szemben az argentin és uruguayi amnesztiatörvények kapcsán az Amerikai Emberi Jogi Bizottság megállapította, hogy a súlyos emberi jogi sérelmekkel kapcsolatos amnesztia biztosításával az államok megsértették kötelezettségüket, amelyet az Amerikai emberi jogi egyezmény az emberi jogok védelme és biztosítása terén, valamint a jogsértés áldozatának azon jogával kapcsolatban ró rájuk, hogy sérelmét orvosolják.

A büntetés mellett gyakran felhozott megtorlási érv nem a társadalom részéről várható jövőbeli előnyökre alapoz, hanem a büntetés aktusában rejlő erkölcsi megfontolásokra. Jól példázza ezt Immanuel Kant írása egy lakatlan szigeten élő, a felbomlás szélén álló társadalomról, amely a megtorlás szükségessége fölött elmélkedik, és arra a következtetésre jut, hogy meg kell büntetni minden gyilkost, abból a célból, hogy mindenki azt kapja, amit tette alapján megérdemel, és hogy ne szálljon vérvád a népre. A megtorlási elmélet szempontjából a büntetés elmaradása azt jelenti, hogy a társadalomra kollektív felelősség hárul, ami következményekkel jár az igazságszolgáltatási intézmények legitimációjára nézve is. A büntetőjog nem csak az egyéni és a kollektív felelősség elhatárolásában játszik szerepet, hanem a legitim igazságszolgáltatási intézmények kijelölésében, tehát az egyes rendszerek elhatárolásában is. A jogsértések individualizációja megszabadítja a meghaladott rezsimit a kollektív felelősségtől, és újra legitimálja az állami rendszert.

A konszolidált periódusokban gyakorolt kegyelem kiindulásul szolgálhat az átmeneti amnesztiák értékeléséhez. Mindkettőre jellemző a politikai eredet és gyakorlat. A működő demokráciákban az amnesztiák (mind a büntető-, mind pedig az adójogi amnesztiák) általában a politikai hatalom – demokratikus úton végbemenő – változásaihoz kapcsolódnak, ami egyrészt hasonlóságot sugall az átalakuló politikai rendszerekkel, másrészt pedig kiemeli a megtorlás és az amnesztia szerepének azonos jegyeit. Az amnesztia, csakúgy, mint a megtorlás, a szuverenitás jelzésére szolgáló gyakorlat – egyértelművé teszi, ki a politikai hatalom tulajdonosa. A megtorlásról való lemondás, akár csak a büntetőhatalom gyakorlása, jelzi a politikai

átmenetet. A kegyelem politikai természetének és szerepének elismerését jelenti a hatalommegosztás intézményrendszere is, például a kegyelmezési jogkör megvonása az ítélkező hatalmi ágtól. Míg az alkotmányjogi elvekkel és szabályokkal alátámasztott igazságszolgáltatás a bírói kar feladata, addig a kegyelmezés a politikai hatalom területe: szabadon alárendelhető politikai céloknak, és magyarázható az átmenet korszakának jellegzetes igényeivel – a békével és a társadalmi megbékéléssel.

Bár úgy tűnik, hogy a kegyelem a jogállamiság megszokott kategóriáinak része, a politikai változás zaklatott időszakában folytatott kegyelmezési gyakorlat szembevetően eltér a konszolidált demokráciáktól: gyakoribb az amnesztia és a büntetőjogi jogkövetkezmények alkalmazásának korlátozása. Az elnyomó rezsím bukása utáni átmeneti amnesztiákkal kapcsolatban felvetődik a strukturális probléma, hogy miként kell viszonyulni azokhoz a bűncselekményekhez, amelyek az állam bűnrészességének már érzékelhető fokát rejtik magukban, felmerül továbbá a kérdés, jogosult-e ilyen esetekben az állam büntetőhatalmát, illetve kegyelmezési jogkörét gyakorolni. E gondolat jelent meg különböző formákban Kant és John Locke műveiben, amelyek a királyi kegyelmi jogkörrel való visszaélések miatt a kegyelem lehetősége ellen érveltek. A természeti állapotban a megtorlás joga (valamint a megtorlásról való lemondás lehetősége) a közösséget illeti, a társadalmi szerződéssel azonban ez átszáll a szuverén uralkodóra. A hagyományos demokráciákban a kegyelmezés jogát a szuverén gyakorolja, politikai válságok idején azonban e jogkörnek vissza kell szállnia a polgárookra. Azért függesztették fel a kegyelmezési jogot a francia forradalmat követően, mivel a király önkényes és jogtalan döntéseivel azonosították. Az amerikai végrehajtó hatalom kegyelmezési jogának korlátozott mivolta is tükrözi egyrészt e jog gyakorlásának történelmi előzményeit, másrészt azt, hogy e jog alkotmányjogi meghatározására egy átmeneti korszakban került sor.

Az elnyomtatás öröksége nagyban befolyásolja az állam büntetőhatalmának és kegyelmezési jogkörének kialakítását. Az intézmények és a jogállamiság legitimációjában mutatkozó hiányosságok kulcsszerepet játszanak a megtorlás és a kegyelmezés gyakorlatának formálódásában. Az átmeneti amnesztiák nagy száma jelzi, hogy az elnyomó rezsím és az utódállam közötti folytonosságok aláássák az utódállam ítélkezéshez fűződő jogát. Az utódállam büntetőhatalmának gyakorlását gyakran úgy tekintik, mint az antiliberális rezsím politikai indíttatású ítélkezésének folytatását. Ha a rendszerváltással párhuzamosan nem megy végbe a bírói kar reformja is, az utódállam által lefolytatott eljárásokat a „tisztátalan kezek” vádja

érheti. Ilyen helyzetben a kegyelmezés nagyobb fokú legitimitációt élvez, különösen ha az újonnan választott politikai szereplőktől (az új végrehajtó hatalomtól vagy törvényhozástól) ered. Az átmeneti időszakban meghirdetett amnesztiák nagy számából tehát arra következtethetünk, hogy a jogállamiság megléte elengedhetetlen feltétele a büntetőhatalom legitím gyakorlásának.

Mind a megtorlás, mind az amnesztia konstruktív szerepet játszhat a politikai átalakulás meghatározásában, azonban a jogállamiság bizonyos korlátok közé szorítja a kegyelmezési gyakorlatot, fontos elvi határokat szab a kegyelmezési jogkör gyakorlók számára. Ezen korlátok egy része a kegyelmezési eljárással és a jogállamiság minimum-követelményeivel függ össze. Az úgynevezett automatikus amnesztiát (amelyet még a bukott rendszer biztosít, mint például az argentin hadsereg esetében) az átmenet során általában érvénytelennek tekintik. Ezen túl mind a megtorlásnak, mind a kegyelmezésnek az általános eljárási szabályok szerint kell zajlania, és nyilvános demokratikus eljárásokra van szükség legitímálásukhoz. A közmegegyezéssel elhatározott, vagy a közvélemény által támogatott „demokratikus” amnesztiák a kegyelmezési gyakorlat legitímálására tett erőfeszítéseket tükrözik. A demokratikus amnesztia klasszikus példája az ókori Athén, ahol a polgárok az úgynevezett „adeia” eljárás keretében szavaztak a közkegyelemről, amelyhez hatezer polisz-polgár támogatására volt szükség. Akárcsak az ókori Athénban, a modern rendszerváltások során is népszavazások biztosították az átmeneti amnesztiák legitimitációját.

A demokratikus eljárás révén az amnesztia számokérhetővé válik; a törvényhozási amnesztiákhoz kapcsolódóan – az őket kísérő politikai folyamatok révén – széles körű társadalmi diskurzus alakul ki a múltban elkövetett állami jogsértések természetét és jelentőségét illetően. Példa erre az amnesztiával kapcsolatos uruguayi népszavazás, valamint a dél-afrikai parlamenti vita.

Az amnesztiáról folyó vita nem egy esetben hozzájárul a rendszerváltáshoz kapcsolódó büntetőjogi célok megvalósulásához, hiszen a folyamat során gyakran parlamenti meghallgatásokat tartanak, és számos adat merül fel a múltbéli jogsértésekre vonatkozóan. Az átmenethez kapcsolódó amnesztiák demokratikus momentumai miatt ezek a folyamatok gyakran sokkal áttekinthetőbbek és átgondoltabbak, mint a hagyományos büntetési formák esetében. Tehát a bukott rendszer bűneinek feltárásán és elítélésén keresztül a megtorlásról való lemondás is előmozdíthatja az átalakulás céljait.

Az átmeneti korszakokban nyújtott amnesztiákat a jogállamiság követelménye egyéb módokon is befo-

lyásolja. Az eljárási korlátokon túl, az amnesztiáknak az alapvető egyenlőségi kritériumokat is szem előtt kell tartaniuk, ugyanúgy, ahogy a büntetőhatalom gyakorlása és korlátozása során is követelmény a törvény előtti egyenlőség. Az alkotmányos egyenlőségi elvek gátat szabnak a burkoltan politikai indíttatású amnesztiáknak. Az egyenlőségi kritérium megköveteli, hogy a hasonló ügyeket hasonló módon bírálják el, és kizárja a faji, a vallási és egyéb hasonló diszkriminációt. Másképpen fogalmazva: nyilvánvaló, hogy a faji, etnikai, vallási hovatartozás nem lehet a kegyelem alapja, vagy megtagadásának oka. A törvény előtti egyenlőség elve további korlátozást is jelent a büntetőjog átpolitizálására nézve. Míg a „politikai” megengedhető kegyelmi kategória, politikai nézetekre hivatkozva nem lehet korlátlanul – például a pártpolitika határain túlra – kiterjeszteni az amnesztiát. Bár lehet, hogy egyesek a mindkét félre kiterjedő amnesztiát ilyen kiterjesztésnek tekintik, tagadhatatlanul előmozdíja a jogállamiságot és a kegyelem gyakorlásának legitimitációját.

Azok, akik úgy vélik, az átmeneti időszakban nem kegyelemre, hanem megtorlásra van szükség, azzal érvelnek, hogy az amnesztiák késleltetik a jog uralmánának helyreállítását. Ám, ahogy erre már kitértünk, a stabil demokráciákban is tapasztalható a büntetőhatalom önkorlátozása. Az amnesztia nem feltétlenül jelenti a múltbéli sérelmekről való megfélekedést, hisz a kegyelemről gyakran olyan egyéniesített nyomozás alapján döntenek, amely megegyezik a büntetés kiszabását megelőző vizsgálattal. Feltétlenül fel kell hívni a figyelmet a megtorlás és a kegyelem kiemelkedő szerepére a politikai átalakulás során. Ugyanazon érem két oldaláról van szó: jogi rítusokról, amelyek látványosan szemléltetik a politikai átalakulást eredményező hatalmi változást. Mind a megtorlás, mind a kegyelem kulcsszerepet játszik a politikai idő strukturálásában: mindkét jelenség segít a rendszerváltás definiálásában, a múltbéli bűnök rögzítése révén politikai örökséget teremtenek. Míg az átmeneti korszakban kiszabott büntetések a politikai időt az átalakulás diszkontinuitásának hangsúlyozásával (előtte és utána) strukturálják, addig az amnesztiák ugyanezt az átalakulás kontinuitásának kiemelésével teszik.

A KEGYELEM KORLÁTAI A DEMOKRÁCIÁBAN: AZ EMBERISÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK

Az úgynevezett emberiség elleni bűncselekmények a kegyelmezési gyakorlat korlátjaként jelennek meg a demokratizálódó államokban, mivel e bűncselek-

mények kívül esnek a hagyományos igazságszolgáltatás keretein. Az emberiség elleni bűncselekmények büntetőjogi megtorlása a demokratikus jogállamiság egyik szimbóluma lett.

Az emberiség elleni bűncselekmények az egyes személyek üldöztetésének olyan szélsőséges fokát jelentik, amely – átlépve a nemzeti határokat – az egész nemzetközi közösség sérelmeként jelenik meg. Az emberiség elleni bűncselekményeket először a második világháború után, a nürnbergi perek kapcsán kodifikálták: a kategória olyan súlyos bűncselekményeket ölel fel – emberölés, deportálás, kínzás, stb. –, amelyeket korábban akkor tartottak büntetendőnek, ha háborúban a civil lakosság ellen követték el, ideértve továbbá a politikai, faji és vallási alapú üldözést is. A nürnbergi eljárás túllépett a háborús bűncselekmények körén, és hatáskörébe vonta azokat az eseteket is, amikor egy állam *saját* polgárait üldözte. Ezeket tekintették az emberiség elleni bűncselekményeknek, amelyek a nemzeti jog keretein túllépve, a nemzetközi közösség jogát sértik, és ezért egy nemzetközi törvényszék hatáskörébe tartoznak. A nemzetközi ítélkezésre vonatkozó egyetértés ellenére – a koncepció újszerűségére és a visszaható hatállyal kapcsolatos aggályokra való tekintettel – az emberiség elleni bűncselekmények elbírálására irányuló eljárásokra csak a háborúval összefüggésben elkövetett cselekmények esetén került sor. Tehát annak ellenére, hogy elvileg önálló kategóriaként fogalmazták meg, az emberiség elleni bűncselekmények csoportja feloldódott a háborús bűncselekményekben, és a hadviseléshez kötődött.

Az emberiség elleni bűncselekmények kategóriája a legtisztább, ideáltipikus példája annak, miként befolyásolhatja a jog a normatív átalakulást. A vonatkozó jogelvek meghaladják a területi és időbeli hatály hagyományos felfogását. Az emberiség elleni bűncselekmény a teljes emberiséggel szemben elkövetett jogsértésnek minősül, így minden nemzet által üldözendőnek minősülnek, ami az univerzalitás elvében fejeződik ki. Míg a hagyományos büntetőjog egyik legfontosabb alapelve a visszaható hatály tilalma, addig az emberiség elleni bűncselekmények attól függetlenül büntetendők, hogy az elkövetés időpontjában volt-e olyan írott szabály, amely pönalizálta volna őket, mivel e cselekményeket a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvekbe ütközőnek tekintik. A visszaható hatály tilalma alóli ezen kivétel az Európai emberi jogi egyezménynek is részévé vált. Az egyezmény 7. cikkének 2. pontja szerint: „E cikk nem képezi akadályát valamely személy bíróság elé állításának vagy megbüntetésének olyan cselekmény miatt, amely elkövetése idején a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvek szerint bűncselek-

mény volt.” Az univerzalitás elvének érzékletes példája a második világháború idején Európában elkövetett bűncselekményekért bíróság elé állított Adolf Eichmann pere. Bár az eljárást Izraelben folytatták le évtizedekkel az események megtörténte után, a döntés nem ütközött sem a visszaható hatály tilalmába, sem a területi elvbe. A területi elv hagyományos felfogása szerint a bűncselekmény elkövetésének helyszínén élő társadalom tekintendő a cselekmény által érintett közösségnek. Az emberiség elleni bűncselekmények természetéből következik, hogy az egész emberiséget a cselekménnyel érintett közösségnek kell tekinteni, hiszen azt az egész emberiséggel szemben követték el. Az univerzalitás hasonló interpretációja támasztja alá napjaink emberiség elleni bűncselekmények miatt indult eljárásait is. A közelmúltban lefolytatott, a második világháborúval összefüggő kanadai perekben is büntetendőnek nyilvánították azokat a cselekményeket, amelyek az elkövetés időpontjában „büntetendőnek minősültek volna Kanadában”. Az argentin és chilei katonai rezsím által elkövetett bűncselekmények kapcsán indított spanyol eljárások is az univerzalitás elvének ezen értelmezésén alapulnak.

A valamely csoport üldözését lehetővé tévő politikai feltételekből fakadóan a felelősségre vonás két forma valamelyikét ölti: vagy egy másik, demokratikusabb politikai berendezkedésű államban folyik le, vagy abban az államban kerül rá sor, amelyben az adott cselekményt elkövették, de csak bizonyos idő eltelte után. Mindkét megoldásról elmondható azonban, hogy a politikai körülmények befolyásolják, de nem determinálják, ami érzékelteti a súlyos bűncselekményekre adott jogi válasz jelentőségét és normatív erejét.

AZ IDŐMŰLÁS PARADOXONA

Az emberiség elleni bűncselekmények üldözésének kötelezettsége időben korlátlan. Ezek az ügyek egy időben és térben húzódó politikai szállal kötik össze a különböző rendszereket, létrehozva a múltbéli bűnökért fennálló felelősség állandóságának érzetét, és hozzájárulva az állam politikai identitásának kialakításához. Az emberiség elleni bűncselekményekre nem vonatkoznak az olyan általános igazságszolgáltatási elvek, mint például az elévülési időhatárok. Majd ötvenévi távolság van a náci, illetve a kommunista rémtettek és a hozzájuk kapcsolódó felelősségrevonások között, ami ellentétes a büntetőjogról alkotott elképzeléseinkkel. Több mint fél évszázaddal az események után, még mindig számos II. világháborús bűncselekmény tárgyalására kerül sor Európában, Ka-

nadában, Ausztráliában. A büntető-igazságszolgáltatáshoz fűződő érdek általában elenyészlik az idő múlásával, ezért a legtöbb jogrendszerben még a legsúlyosabb bűncselekmények is elévülnek egy idő után. Csak néhány angolszász jogrendszerű ország ismer hagyományosan olyan súlyos bűncselekményeket, amelyek nem évülnek el.

A II. világháborút követően vita indult azt illetően, hogy az emberiség elleni bűncselekményekre is érvényesek legyenek-e azok az elévülési időhatárok, amelyeket a hagyományos bűncselekmények esetén alkalmaznak. 1965-ben ugyanis lejárt volna a 20 éves elévülési idő, amely az akkor érvényben lévő szabályok szerint a háborúval összefüggő cselekményekre érvényes volt. Németországban a II. világháborús perek leállítására tett parlamenti erőfeszítések ellenére kétszer is felfüggesztették az elévülést, arra való hivatkozással, hogy a megszállás alatt a német bíróságok nem ítélezhettek ezekben az ügyekben. 1979-ben aztán nem lehetett tovább halogatni a lényegi kérdés megválaszolását: lehetséges-e az emberiség elleni bűncselekményeket a hagyományos bűncselekményekhez hasonlóan kezelni – elévülnek-e bizonyos idő után –, vagy kívül állnak az igazságszolgáltatás általánosan elfogadott elvein? Heves vita után gyakorlatilag minden háborúval összefüggő cselekményt elévülhetővé nyilvánítottak, kivéve azokat, amelyek aljas indokból elkövetett emberölési elemet – azaz rasszista vagy szadista indíttatású, valamely csoport üldözésével is összefüggő emberölést – tartalmaztak. A nemzetközi jog szintjén a dilemmát az ENSZ égisze alatt megalkotott A háborús és emberiség elleni bűncselekmények elévülésének kizárásáról szóló nemzetközi egyezmény oldotta meg. Az emberiség elleni bűncselekményekre vonatkozó speciális büntetőjogi szabályokat az egyes országokban a nemzeti jogrendszerbe is beépítették. Franciaországban például az emberiség elleni bűncselekmények jelentenek kivételt a jogrendszer szigorú elévülési szabályai alól.

Gondolhatnánk, hogy a büntetést kívánó politikai akarat elenyészlik az idő előrehaladtával. Az emberiség elleni bűncselekmények vonatkozásában azonban ennek éppen az ellenkezője igaz. Ezek jelentősége nem csökken, ahogy múlik az idő. Vajon miért van ez így? A politikai üldözés természete és az állam bűnrészessége miatt az időmúlás más hatással van az emberiség elleni bűncselekmények elévülésére, mint az egyéb bűncselekményekére. Mivel az állam részese a jogsértésnek, a bűncselekmény bizonyos aspektusai nem kerülnek napvilágra, ismeretlenek maradnak a közvélemény előtt, s csak fokozatosan, az idő előrehaladtával derül rájuk fény. Ez nem csak az elkövető kilitére, hanem a bűncselek-

mény mibenlétére, vagy elkövetésének pusztá ténnyére is igaz.

Húsz évvel az argentin junta bukása után egy volt tengerész nyilvános vallomást tett bizonyos emberiség elleni bűncselekményekről – ez az esemény ismét a korszak történéseire irányította a közfigyelmet. Az úgynevezett „Scilingo-hatás” az eltűnt személyek utáni nyomozás újraindulásához, majd egykori junta-vezetők letartóztatásához vezetett.

Az újabb és újabb perek azt mutatják, hogy az emberiség elleni bűncselekmények esetén az időmúlás egészen más hatást vált ki, mint általában. Az új rendszer nemzedékekkel később sem hagyja abba a bukott rendszer által elkövetett bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonását, bár a szankciók nem mindig erőteljesek. Ez a jelenség nem magyarázható a büntetőjogra vonatkozó általános következtetésekkel. Az elkövetők és az áldozatok megöregednek, a megtorlás célja elhalványul. Az elkövetés időpontja után évtizedekkel megtartott perek nem teljesíthetik a hagyományos kriminálpolitikai célokat: az elrettentést és az elkövetők megreformálását. A demokrácia megszilárdítása és az ehhez hasonló, előrettekintő törekvések is felhígulnak idővel. Az emberiség elleni bűncselekmények elévüléséről folytatott, meg-megújuló viták mindenestre jól érzékeltetik e cselekmények kiemelt helyét a büntetőjogi hierarchiában. A háborús és emberiség elleni bűncselekmények elévülésének kizárásáról szóló nemzetközi egyezményről folytatott vita során az elévülhetetlenséget ezen bűncselekmények rendkívüli súlyával indokolták. Németországban az elévülésről folytatott viták során az elévülési idő kiterjesztése mellett érvelők szintén a cselekmények súlyára hivatkoztak. A hasonló viták során gyakran előforduló szempont az áldozatok méltóságának védelme, illetve az a kérdés, hogy a kegyelem milyen hatással lenne a sértetteknek az egyenlő mértékű törvényes védelemhez való jogára. A „most-vagy-soha” érzése és az a vélemény, hogy kockán forog az áldozatoknak a törvény előtti egyenlő védelemhez fűződő joga, nagy szerepet játszott a késői felelősségre vonásokban: mint például Klaus Barbie, Paul Touvier vagy Maurice Papon pereiben, Franciaországban. Ugyanez figyelhető meg Nagy-Britanniában, ahol egykori áldozatok szervezetei hívták fel a kormány figyelmét állítólagos náci háborús bűnösök angliai jelenlétére. A különböző jogrendszerekben jelentősen különbözik az áldozatok szerepe a felelősségre vonásban. A kontinentális jog esetenként lehetővé teszi, hogy az áldozat afféle magánvádlóként részt vegyen a perben – lásd a francia *partie civile* eljárást, illetve a latin-amerikai *querellante* eljárást. Az angolszász felfogás szerint az áldozat részvétele ütközne a

hatalmi ágak elválasztásának elvével, és sértené a jogállamiság elvét.

A jog itt szimbolikus szerepet tölt be, amely a jogállamiság elvének erősítését célozza. Az idő múltával a nemzetközi jogi fejlemények még jobban kibővítették az emberiség elleni bűncselekmények definícióját: ma már az üldözés modern formáira is kiterjed, ami azt jelenti, hogy korlátozza az állam szuverenitását, hiszen a büntetőpolitikában érvényesülő hagyományos kormányzati diszkréció területére is behatol. Az üldözés fogalmának megragadása egy egészében véve objektív szemponttal indult: az emberiség elleni bűncselekményeket történelmileg a polgári lakosság háborúban védett státuszához, valamint az etnikai, vallási és faji alapú üldözéshez képest határozták meg. A mai definíció ennél szélesebb, mert nem csak az idegen lakossággal szembeni hadviselés idején elkövetett jogsértéseket foglalja magában, hanem a saját lakosság ellen, békeidőben elkövetett cselekményeket is, azaz mindkét csoportot védi a faji, etnikai, vallási és politikai indíttatású üldözéstől. 1987-ben, amikor bíróság elé állították Klaus Barbie-t, a megszállt Lyon náci parancsnokát, mivel parancsot adott a koncentrációs táborokba való deportálásra, kérdéses volt, hogy az ellenállás tagjai, akik nem férnek bele a civil lakosság kategóriájába, megkaphatják-e az emberiség elleni bűncselekmény tényállása által nyújtott védelmet. A francia legfelsőbb bíróság végül nem az áldozatok státuszát, hanem a vádlott szándékát vette figyelembe. Az emberiség elleni bűncselekményeket tehát az üldözés célja különbözteti meg. Az üldözést olyan szisztematikus tevékenységként határozták meg, amely „a felsőbbrendűség ideológiáját hirdető államtól származik”. Egy másik kortárs példával élve: a nemzetközi ad hoc törvényszékek védelmi doktrínája jóval tágabb, mint a világháború utáni periódusban volt: feloldódott a határ a polgári lakosság és a hadviselő felek, a háború és a béke között. A nemzetközi jog fejlődése során a hangsúly a védett csoportok státuszáról áttevődött az üldözés alapjául szolgáló motívumra.

Az emberiség elleni bűncselekmények mai felfogása az állami politikára összpontosít, és mint ilyen, magyarázattal szolgál arra, miért szükséges az időmúlás ellenére is folytatni a felelősségre vonásokat. Az üldözés olyan bűncselekmény, amely ha nem is nyílt állami szervezést, de legalábbis valamilyen szintű kormányzati támogatást feltételez. A Nemzetközi Büntető Bíróság statútumában a cselekményt mint „a polgári lakosság elleni széles körű vagy szisztematikus támadást határozza meg. Az üldözésre irányuló politika közös felelősséget teremt, amely az idő előrehaladtával is nagyban befolyásolja az állam politikai identi-

tásának alakulását. Az üldözés az áldozatok és az elkövetők problémájából az egész társadalom problémájává válik.

Az állam részessége a feje tetejére állítja a büntető-igazságszolgáltatás alapvető viszonyait: az állami bűnrészesség, bűnpártolás és más elterelő módszerek az igazság érvényesülésének pusztá lehetőségét is veszélyeztetik. A folyamatos jogsértés a bűncselekmény koncepciójának átstrukturálására ösztönöz. Ez az érvelés alátámasztja az emberiség elleni bűncselekmények elévülhetetlenségének kimondását, és hasonlóképpen lehet érvelni a hagyományos büntetőjogban is, például a hivatalos személyek által elkövetett sikkasztás elévülhetetlenségének kimondása mellett is, hiszen ezekben az esetekben az igazság érvényesülése rendkívüli nehézségekbe ütközhet. A probléma megsokszorozódik az elnyomó rendszerekben, ahol azok, akiknek az igazság őreiként kellene fellépniük, jogsértések sorozatát követik el.

Amikor az állam bűnrészese a jogsértésekben, a jogbiztonság és az egyenlőség elve veszélybe kerül. Ezért tehát az átmeneti korszak reagálása normatív kinyilatkoztatássá válik. Az emberiség elleni bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonása a normatív váltás kulcskérdése, amely a múlt bűneinek megbélyegzésével hitet tesz a biztonság és a jog-egyenlőség helyreállítása mellett.

E jogi válasz azonban már túlmutat az átmenet kérdésén. A büntetőjog a demokratikus és antidemokratikus rezsimek közötti határvonal meghúzásának eszközévé válik. Az emberiség elleni bűncselekményekkel szembeni fellépés a zsarnokság és a demokrácia közötti különbségtételhez fűződő jogvédelmet példázza. Az utódrendszerek által lefolytatott büntetőeljárások egyéb modernkori perek jelentőségének megértéséhez is segítséget nyújtanak. A faji vonatkozású bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonásához fűződő érdeket az amerikai példa érzékelteti legjobban: az államilag támogatott faji diszkrimináció hosszú periódusát nem követte felelősségre vonás az átmenet időszakában. Ezért az államtól teljesen függetlenül elkövetett faji indíttatású bűncselekmények is felelevenítik az állami diszkrimináció emlékeit, és felvetik a kollektív felelősség lehetőségét, ami beláthatatlan társadalmi következményekkel járhat, amennyiben nem születik megnyugtató megoldás.

BÜNTETŐJOG AZ ÁTMENET KORSZAKÁBAN: KÖVETKEZTETÉSEK

Rendszerváltozás idején a büntetőjog nem csupán a jogállami büntetőpolitika hagyományos céljainak megvalósítására szolgál: ahogyan az eddig mondottak-

ből kitűnik, jelentősége túlmutat azon. A dilemma a rendszerváltás időszakában úgy oldható fel, ha a megtorlás részleges, szimbolikus jelentőségű eljárásokra korlátozódik. A rendszerváltozást követően alkalmazott felelősségre vonás összetett szerepet játszik a politikai átalakulásban. A jog konstruktív feladatot kap: elítéli a múltbéli jogsértéseket, és ezzel erősíti a jogállamiságot. Ha a bukott rendszert jogi alapokon álló elnyomó politika jellemezte, a reakciónak éppen ezt az alapot kell támadnia. Míg a hagyományos büntetőjog feladata előfeltételezett és kiemelt jogi tárgyak, értékek védelme, addig az átmeneti korszak büntetőjogának funkciója a normatív változás szemléltetése és megerősítése. Ez a törekvés jól nyomon követhető a rendszerváltó társadalmak azon erőfeszítéseiben, amelyeket a múltbéli politikai erőszakkal való leszámolásra tesznek, s amelyekhez a vizsgálat és a vád alá helyezés aktusait hívják segítségül – a kollektív ismeret olyan rítusait, amelyek lehetővé teszik a múlt bűneinek elkülönítését és elutasítását. A múltbéli jogsértésekre adott válasz jelzi, hogy a politika nem természettől fogva adott, emberek csinálják, tehát megreformálható. A múlt bűneiről szerzett ismeretek elkülönítése és a felelősség egyéniesítése utat vág a demokratikus változás számára. Ily módon az átmeneti korszak igazságszolgáltatása leveszi az utódrendszer válláról a múltbéli jogsértések terhes örökségét. Az elítélés és felmentés, elutasítás és elfogadás, szimbolikus nyereség és veszteség jogi rítusai révén, az átalakulást lehetővé te-

vő folyamatok révén a társadalmak megindulnak a demokrácia felé.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a büntetőjog az állam felszabadításának ilyen rítusa, hiszen e gyakorlaton keresztül válnak a normák láthatóvá a köz számára. Ilyen folyamatok révén lehet meghúzni a határokat, felszabadítani a múltat, hogy a társadalom megindulhasson előre. Bár a büntetést általában megtorló jellegű eszköznek tekintik, szerepe az átmenet korszakában korrektív jellegű, hiszen jelentősége túlmutat az elkövető személyén, és az egész társadalomra irányul. Ez a cél jelenik meg a szisztematikus politikai bűncselekmények kiemelt kezelésében: így például az emberiség elleni bűncselekményekkel kapcsolatos perek nagy számában, ami nem más, mint az antidemokratikus uralomra adott kritikus válasz a büntetőjog segítségével. Míg a megtorlásról általában úgy tartják, megosztja a társadalmat, addig az átmenet során a megtorlás korlátozottan jelenik meg, és akkor is azzal a céllal, hogy lehetővé tegye a demokratizálódást.

Az átmenet korszakaiban a radikális politikai változás körülményei között kiéleződnek a jogállamiságról folytatott viták. Ám ezek a korszakok csupán szélsőséges formában mutatják meg azokat a problémákat, amelyek a szilárdabb jogrendszerekben is megvannak, de nem ilyen feltűnőek. Az átmeneti jogi szabályozás vizsgálata tehát elmélyítheti a büntetőpolitikáról meglévő ismereteinket. A fentiek alapján levonható legfontosabb konklúzió mégis az, hogy a büntetőjog nem csupán a stabilitás eszköze lehet, hanem fontos szerepet játszhat a társadalmi változásban is.